

Διδάσκοντας λογοτεχνία στην τριτοβάθμια εκπαίδευση: Ο σερβικός ρεαλισμός

Σταυρούλα Μαυρογένη

(Λέκτορας, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας)

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η σερβική λογοτεχνία προσφέρεται ως μάθημα υποχρεωτικό κατ' επιλογήν στους φοιτητές του Ζ' και Η' εξαμήνου του τμήματος Βαλκανικών σπουδών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Οι φοιτητές που επιλέγουν το συγκεκριμένο μάθημα έχουν ήδη διδαχθεί στα προηγούμενα έξι εξάμηνα τη σερβική γλώσσα. Προκειμένου να ολοκληρώσουν τον κύκλο σπουδών τους διδάσκονται στα δυο τελευταία εξάμηνα το μάθημα της σερβικής λογοτεχνίας του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, αντίστοιχα¹.

Η διδασκαλία της ξένης λογοτεχνίας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση ενέχει σειρά προβλημάτων. Η πρώτη δυσκολία που έχει να αντιμετωπίσει ο διδάσκων κατά τη διδασκαλία και του συγκεκριμένου μαθήματος είναι η γενικευμένη αδιαφορία των παιδιών απέναντι στο αντικείμενο. Αυτό οφείλεται κατά ένα μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι το τμήμα δεν είναι αμιγώς φιλολογικό και το ενδιαφέρον των φοιτητών διασπάται σε πολλαπλά γνωστικά αντικείμενα². Το δεύτερο ζήτημα είναι η ελλιπής γνώση της σερβικής γλώσσας. Μολονότι οι φοιτητές έχουν ήδη διδαχθεί για έξι συνολικά εξάμηνα τη σερβική, εντούτοις το επίπεδο της γνώσης της γλώσσας δεν ανταποκρίνεται στη δυσκολία των κειμένων που καλούνται να χειριστούν. Επίσης, ο διαφορετικός βαθμός εκμάθησης της γλώσσας από τους φοιτητές δημιουργεί επιπρόσθετες δυσκολίες³. Η επόμενη δυσκολία σχετίζεται με τις περιορισμένες γνώσεις που έχουν σχετικά με την εξέλιξη της ελληνικής και διεθνούς λογοτεχνίας. Το υπόβαθρο αυτό θα μας διευκόλυνε στη διδασκαλία του μαθήματος, αφού η γνώση των γενικών αρχών βάσει των οποίων αναπτύχθηκαν η ελληνική και διεθνής λογοτεχνία θα λειτουργούσε υποβοηθητικά στην κατανόηση και των αρχών επί των οποίων στηρίχθηκε η σερβική λογοτεχνία⁴.

Παρ' όλες τις προαναφερόμενες δυσκολίες, είναι γενικώς αποδεκτό ότι η διδασκαλία της λογοτεχνίας συμβάλλει στην εκμάθηση της διδασκόμενης γλώσσας. Η λογοτεχνία παρέχει στον διδασκόμενο τη δυνατότητα της άντλησης αυθεντικών στοιχείων της συγκεκριμένης γλώσσας. Τα λογοτεχνικά κείμενα δεν έχουν δημιουργηθεί τεχνητά, όπως τα περισσότερα κείμενα που εμπεριέχονται στα βιβλία εκμάθησης μιας ξένης γλώσσας, αλλά αποτελούν πηγαία έκφραση μιας συγκεκριμένης πνευματικής ελίτ. Μέσα από τα λογοτεχνικά έργα, ο διδασκόμενος έρχεται σε επαφή με ιδιαίτερους τρόπους γραφής και έκφρασης, αντίστοιχους με εκείνους που χρησιμοποιούν όσοι έχουν τη γλώσσα αυτή ως μητρική. Εξάλλου, η διδασκαλία της λογοτεχνίας εμπλουτίζει τις γνώσεις των φοιτητών σχετικά με τον

¹ Γιώργος Μακρής, «Έρευνα για την αξιολόγηση των προοπτικών ένταξης στην αγορά εργασίας πτυχιούχων του τμήματος Βαλκανικών Σπουδών», στο: <http://www.uowm.gr/balkan/ereuna-agogas.htm>, προσπελάστηκε στις 27 Νοεμβρίου 2009.

² Harold Bloom, *Πώς και γιατί διαβάζουμε*, (μεταφρ. Κ. Ταβαρτζόγλου), (εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2004).

³ Σταυρούλα Μαυρογένη, «Δυνατότητες, κίνητρα και αξιολόγηση της διδασκαλίας της σερβικής γλώσσας στο Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών Φλώρινας του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας», στο: Themistokles Gogas and Periklis Tagkas (eds), *Foreign Language Teaching in Tertiary Education III: Current Trends*, (εκδ. Διώνικος, Αθήνα, 2011), p. 130-142.

⁴ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, (Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1985)· Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti* [Ιστορία σερβικής λογοτεχνίας], (Prosveta, Βελιγράδι 2004).

πολιτισμό της χώρας τη γλώσσα της οποίας διδάσκονται. Η λογοτεχνία, τέλος, βοηθά στον εμπλουτισμό του λεξιλογίου και των γραμματικών και συντακτικών φαινομένων⁵.

Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις γενικές διαπιστώσεις, επιχειρούμε από την αρχή να θέσουμε τους βασικούς σκοπούς που επιδιώκουμε με τη διδασκαλία της λογοτεχνίας στο Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών. Το πρώτο στοιχείο που μας απασχολεί είναι η επιλογή των κειμένων. Έχει ήδη επισημανθεί ότι η διδασκαλία της λογοτεχνίας, αλλά και άλλων συναφών αντικειμένων, όπως της ιστορίας, δεν έχει τυποποιηθεί, όπως για παράδειγμα η διδασκαλία των μαθηματικών ή της φυσικής⁶. Ως εκ τούτου, ούτε η επιλογή κειμένων σε αντίστοιχα μαθήματα που διδάσκονται σε τριτοβάθμια σερβικά ιδρύματα μπορεί να μεταφερθεί μηχανιστικά στις τάξεις του Τμήματος Βαλκανικών Σπουδών. Συνεπώς, τα κριτήρια επιλογής που πρέπει να εφαρμοστούν σχετίζονται, κατ' αρχήν, με την ευκολία διδασκαλίας τους στους φοιτητές.

Είναι γνωστό ότι πολλά λογοτεχνικά κείμενα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα εμπεριέχουν γλωσσικά στοιχεία τα οποία δεν χρησιμοποιούν σήμερα ούτε εκείνοι που έχουν τη γλώσσα αυτή ως μητρική. Η σερβική κοινωνία είχε κι αυτή αντιμετωπίσει αντίστοιχο γλωσσικό ζήτημα με αυτό της Ελλάδας⁷. Συνεπώς, τα κείμενα που επιλέγονται πρέπει να μην αφίστανται σημαντικά από τη σημερινή εκφορά της γλώσσας και να μην περιέχουν διάφορους «αρχαϊσμούς». Το δεύτερο κριτήριο επιλογής σχετίζεται με την ενίσχυση της γνώσης των φοιτητών για τα κοινωνικά, πολιτισμικά και πολιτικά δρώμενα στη Σερβία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Στόχος είναι οι φοιτητές να γνωρίσουν τις συνθήκες μέσα από τις οποίες αναπτύχθηκε η λογοτεχνία, αλλά και συγκροτήθηκε η σερβική εθνική ταυτότητα. Πρόθεση βεβαίως δεν είναι να διδάξουμε σερβική ιστορία, αλλά να διαγράψουμε το πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο της εποχής, προκειμένου τα ιστορικά στοιχεία να λειτουργήσουν υποβοηθητικά στο μάθημα της λογοτεχνίας. Το τρίτο κριτήριο σχετίζεται με τη δυνατότητα που μας παρέχουν τα επιλεγμένα κείμενα να προβούμε σε παραλληλισμούς με την αντίστοιχη εξέλιξη της ελληνικής λογοτεχνίας. Η επιλογή κειμένων με αντίστοιχους προβληματισμούς, καθώς και με αντίστοιχη θεματολογία λειτουργεί υποστηρικτικά προς την κατεύθυνση αυτή. Επιπρόσθετα, τα κείμενα οφείλουν να υπηρετούν τον βασικό στόχο του μαθήματος που σχετίζεται με τη διαδικασία της μετάφρασης και της απόδοσης στα ελληνικά των κειμένων που εξετάζουμε.

Η επιλογή βεβαίως των κειμένων σχετίζεται και με τη *σκόπευση* του μαθήματος. Βασικός σκοπός αποτελεί ο εμπλουτισμός της γνώσης της σερβικής γλώσσας. Η γνώση αυτή αποτελεί βασική δεξιότητα και συγκριτικό πλεονέκτημα των πτυχιούχων του Τμήματος Βαλκανικών Σπουδών. Συνεπώς, το βασικό γνωστικό ζητούμενο δεν είναι αυτά καθ' αυτά τα λογοτεχνικά κείμενα όσο η εξοικείωση των

⁵ Για έναν αντίστοιχο προβληματισμό σχετικά με τη διδασκαλία της αγγλικής ως ξένης γλώσσας, βλ. Mohammad Khatib, Shokoufeh Ranjbar, Jalil Fat'hi, «The Role of Literature in EFL Classroom from an EIL Perspective», *Journal of Academic and Applied Studies*, vol. 2/February 2012, 12-21.

⁶ Τάκης Καγιαλής, «Οι λογοτεχνικές σπουδές στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση: Ιδιαιτερότητες, μέθοδοι, υλικά», στο: Α. Λιοναράκης, (επιμ.), *3^ο Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση: Παιδαγωγικές και τεχνολογικές εφαρμογές*, (Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και Ελληνικό Δίκτυο Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης, Πάτρα, 11-13 Νοεμβρίου 2005, Πρακτικά Εισηγήσεων), τ. Β', σ. 481-497.

⁷ Γιάννα Κατσόβσκα-Μαλιγκούδη, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων*, (Gutenberg, Αθήνα 2004), σ. 179-183· Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, (Πολύτυπο, Αθήνα 1988), σ. 397-403.

διδασκόμενων με περισσότερο σύνθετα γραμματολογικά και άλλα φαινόμενα. Η διδασκαλία της σερβικής λογοτεχνίας δεν εξαντλείται φυσικά στην ανάλυση γραμματολογικών και συντακτικών φαινομένων, ούτε σε ασκήσεις λεξικολογικού εμπλουτισμού της γνώσης των φοιτητών. Λογοτεχνία σημαίνει, πριν από όλα, ανάγνωση. Συνεπώς, η διδασκαλία επιχειρεί να εμβαθύνει την κατανόηση του φαινομένου της διασύνδεσης των πολιτισμικών αξιών τόσο με τον χώρο όσο και με τον χρόνο και την κοινωνική ομάδα που τις παράγει. Στο πλαίσιο αυτό, τα ιστορικά και κοινωνικά συμβάντα συσχετίζονται άμεσα με τη λογοτεχνική παραγωγή όπως ακριβώς και τα λογοτεχνικά είδη των χωρών, που οι φοιτητές καλούνται να διερευνούν και να τοποθετηθούν κριτικά απέναντι τους⁸.

Λαμβάνοντας υπόψη όλες τις παραπάνω παραμέτρους, προσπαθούμε να εφαρμόσουμε ένα μαθητοκεντρικό χαρακτήρα στη διδασκαλία και όχι κειμενοκεντρικό. Αυτό σημαίνει πως επιχειρούμε η διδασκαλία να μην βασίζεται σε έναν συμπαγή όγκο λογοτεχνικών κειμένων τα οποία έχουν προαποφασιστεί, αλλά να υπάρχει μια ομάδα κειμένων μικρής ή μεγάλης έκτασης με σαφή σκοποθεσία και σαφείς προσδιορισμένες δραστηριότητες για τους φοιτητές.

Στην παρούσα ανακοίνωση επιλέξαμε να παρουσιάσουμε τον τρόπο οργάνωσης του μαθήματος του Η' εξαμήνου που αφορά το κίνημα του σερβικού ρεαλισμού. Η επιλογή της περιόδου αυτής σχετίζεται με το γεγονός ότι το χρονικό διάστημα από το 1880 έως το 1918, κατά το οποίο αναπτύχθηκε ο σερβικός ρεαλισμός, αποτελεί την πιο πολυτάραχη εποχή στην ιστορία της χώρας. Κατά την εποχή αυτή το ισχυρό ριζοσπαστικό κόμμα κατόρθωσε να κινητοποιήσει τους αγροτικούς πληθυσμούς και να ενσωματώσει στη ρητορική του πολλές φιλελεύθερες ιδέες. Την ίδια εποχή άρχισε ο εκσυγχρονισμός της σερβικής κοινωνίας. Από την άλλη, τα αυλικά σκάνδαλα, η διαφθορά των κρατικών υπαλλήλων, τα πραξικοπήματα, ο αγώνας για το Σύνταγμα και τον Κοινοβουλευτισμό δημιούργησαν μεγάλη ένταση ανάμεσα στον λαό και τους Βασιλείς Μίλαν και Αλέξανδρο. Στην εξωτερική πολιτική κυριάρχησε ο αλτρωτισμός, κυρίως προς την κατεύθυνση της Μακεδονίας και της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης⁹.

Ο Ρεαλισμός στη σερβική λογοτεχνία ήλθε να εκφράσει όλες αυτές τις μικρές ή μεγάλες αλλαγές στη ζωή των Σέρβων και την ιστορική εξέλιξη της σερβικής κοινωνίας. Οι εκφραστές του κινήματος αποκάλυψαν τον απλό συνηθισμένο άνθρωπο και τον καθημερινό κόσμο του. Αντλήσαν τη θεματογραφία τους από τη σύγχρονη πραγματικότητα, την οποία παρουσίασαν αντικειμενικά και χωρίς διάθεση εξιδανίκευσης και εξωραϊσμού. Στα έργα τους οι ρεαλιστές αφιέρωσαν μεγάλη προσοχή στις διάφορες πτυχές της εθνικής ζωής και της λαογραφίας, καθώς και στις νέες ιδέες. Επιπρόσθετα οι εκφραστές του σερβικού ρεαλισμού απομακρύνθηκαν από την μέχρι τότε επιρροή του δυτικού ρεαλισμού, που όμως παρέμεινε ισχυρή σε αρκετούς από αυτούς, και άρχισαν να ενσωματώνουν στα έργα τους τα πρότυπα του ρωσικού ρεαλισμού, όπως αυτός αναπτύχθηκε στα έργα του Τολστόι, του Ντοστογιέφσκι και άλλων¹⁰.

⁸ Βλ. αντίστοιχο σχεδιασμό, Αφροδίτη Αθανασοπούλου, «Ιχνηλατώντας το πεδίο της Λογοτεχνίας. Παρατηρήσεις για τη θεωρία και τη διδακτική της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», *Ηριννα* (Δωδ/σου), 2(Νοέμβριος 2008), 32-41.

⁹ D. Djordjević, *Ιστορία της Σερβίας 1800-1918*, (Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001), 217-416· Μαριαλένα Κοπά, *Η συγκρότηση των κρατών στα Βαλκάνια (19^{ος} αιώνας). Τρεις και μια περιπτώσεις*, (Λιβάνης, Αθήνα 2002), 303-326· Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914* [Καλντερίμι και άσφαλτος. Αστικοποίηση και εξευρωπαϊσμός του Βελιγραδίου 1890-1914], (Čikoja štampa, Βελιγράδι 2008).

¹⁰ Velimir Gligorović, *Srpski realisti* [Οι σέρβοι ρεαλιστές], (Prosveta, Βελιγράδι 1970).

Μεθοδολογία

Γίνεται από τα παραπάνω σαφές ότι για τον σχεδιασμό του μαθήματος έπρεπε να χρησιμοποιήσουμε από τη μία πλευρά την εμπειρία της διδασκαλίας λογοτεχνίας στην δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Εξίσου όμως από την άλλη πλευρά χρήσιμη ήταν και η εμπειρία της διδασκαλίας της λογοτεχνίας στη διαδικασία εκμάθησης μιας ξένης γλώσσας¹¹. Σε ό,τι αφορά τη μεθοδολογική προσέγγιση στηριχθήκαμε στις αρχές που περιγράφηκαν από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο για τη διδασκαλία της ελληνικής λογοτεχνίας στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση¹². Υπάρχουν βεβαίως αντιρρήσεις για τη χρήση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση παιδαγωγικού υλικού που προορίζεται για τους μαθητές της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Ωστόσο, το επίπεδο γνώσης της σερβικής γλώσσας από τους διδασκόμενους δεν είναι αντίστοιχο των σέρβων φοιτητών, αλλά ούτε και των φοιτητών άλλων ξενόγλωσσων φιλολογικών τμημάτων¹³. Πέραν αυτού, εκείνο που μας ενδιέφερε ήταν η μεθοδολογική προσέγγιση και η προσαρμογή της στο περιβάλλον της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ώστε να γίνει περισσότερο ελκυστική η διδασκαλία της λογοτεχνίας και να ανταποκριθεί στις ανάγκες του Τμήματος Βαλκανικών Σπουδών.

Με βάση τα ανωτέρω στηριχθήκαμε σε δυο παιδαγωγικές μεθόδους: τη διδασκαλία σε ομάδες και τη μέθοδο *project*. Και οι δύο μέθοδοι είναι μαθητοκεντρικές ενώ καλλιεργούν την ομαδικότητα και τη συνεργασία. Επιπρόσθετα ενθαρρύνουν την ανάδειξη της αυτοπεποίθησης και αυτενέργειας, καθώς οι φοιτητές μπορούν να εκφράσουν ελεύθερα την άποψή τους σχετικά με τα κείμενα που αναλύουν¹⁴. Προτείνουμε τρεις διδακτικές ενότητες οι οποίες είναι σχεδιασμένες τόσο ως διδασκαλία σε ομάδες όσο και ως σχέδιο εργασίας (*project*) διάρκειας δεκατριών μαθημάτων (τρεις ώρες το κάθε μάθημα).

Κάθε διδασκαλία των ενοτήτων αναπτύσσεται σε τρεις φάσεις:

Η πρώτη είναι η φάση *πριν την ανάγνωση*. Αυτή η φάση είναι πολύ σημαντική γιατί δίνει τα κίνητρα στους φοιτητές για το επόμενο στάδιο της ανάγνωσης. Προσπαθούμε να εισαγάγουμε τους φοιτητές στο κλίμα της εποχής που μελετούμε. Επικαλούμαστε την γνώση τους από παρεμφερή γνωστικά αντικείμενα, παρουσιάζουμε φωτογραφικό υλικό της εποχής, μικρά δημοσιογραφικά κείμενα, ποιήματα και τραγούδια, αλλά και κινηματογραφικό υλικό για τη συγκεκριμένη εποχή. Η φάση αυτή ολοκληρώνεται μέσα σε τρεις διδακτικές ώρες. Οι πληροφορίες είναι καταγιστικές, αλλά λόγω της ηλικίας των μαθητών και των γνώσεων των προηγούμενων χρόνων η ανταπόκριση κρίνεται ικανοποιητική. Στόχος της ενότητας αυτής είναι οι φοιτητές να κατανοήσουν ότι η συγκεκριμένη ιστορική περίοδος στη Σερβία έχει αναλογίες και στην αντίστοιχη ελληνική ιστορία και λογοτεχνία.

¹¹ Βλ. για παράδειγμα, Diana Fratzen, *Rethinking Foreign Language Literature: Towards an Integration of Literature and Language at All Levels*, (Heinle & Heinle, Βοστώνη 2001)· Khatib, Ranjbar, Fat'hi, «The Role of Literature in EFL Classroom», 12-21.

¹² Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *Πρόγραμμα σπουδών για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας στην υποχρεωτική εκπαίδευση. Οδηγός για τον εκπαιδευτικό*, <http://digitalschool.minedu.gov.gr/info/newps/Γλώσσα-Λογοτεχνία/Λογοτεχνία-Οδηγός για το Δημοτικό-Γυμνάσιο.pdf>.

¹³ Βλ. για παράδειγμα το πρόγραμμα σπουδών του Φιλολογικού τμήματος Βελιγραδίου, <http://www.fil.bg.ac.rs/katedre/skjsk/programi/realizam.html> και του Νόβι Πάζαρ, <http://www.np.ac.rs/index.php/sr/stud-prog-filol/srp-knj-jez-oas>.

¹⁴ Μαρία Αναγνωστοπούλου, *Η ομαδική διδασκαλία στην εκπαίδευση: μια θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση*, (Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001)· K. Frey, *Η μέθοδος project, Μια μορφή συλλογικής εργασίας στο σχολείο ως θεωρία και πράξη*, (Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986).

Η επόμενη φάση είναι αυτή της *ανάγνωσης*. Οι φοιτητές προσέρχονται στην τάξη αφού έχουν διαβάσει τα επιλεγμένα κείμενα στο σπίτι τους. Στη διάρκεια του μαθήματος δίνονται επεξηγήσεις σχετικά με τα γλωσσικά προβλήματα, τους ιδιοματισμούς, αλλά και για κάποια συντακτικά προβλήματα που προκύπτουν. Αφού ολοκληρωθεί αυτή η φάση περνούμε στο επόμενο στάδιο του χωρισμού των ομάδων. Κάθε μια από τις ομάδες αναλαμβάνει έναν συγκεκριμένο συγγραφέα που θα πρέπει να παρουσιάσει στην τάξη. Σε αυτό το σημείο οι φοιτητές αλληλοβοηθούνται και διαπραγματεύονται το νόημα του κειμένου. Κατά την παρουσίαση του έργου τους στην τάξη έχουν ήδη καλύψει την αδυναμία κάποιων συμφοιτητών τους που ανήκουν στην ομάδα και ίσως υστερούν στη γλώσσα και στη γνώση σχετικά με τις συνθήκες στις οποίες αναπτύχθηκε το συγκεκριμένο έργο.

Οι φοιτητές κατά την παρουσίαση του κειμένου προσπαθούν να αναπτύξουν μια τεκμηριωμένη προσωπική άποψη, να αναγνωρίσουν διάφορα πολιτισμικά στοιχεία και να εντάξουν το κείμενο ιστορικά. Επιπρόσθετα, προσπαθούν να ερμηνεύσουν την εποχή του έργου, τις συνθήκες στις οποίες δημιουργήθηκε, καθώς επίσης και τις κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις που δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες για την παραγωγή ενός τέτοιου έργου. Κατά τη διάρκεια της παρουσίας του κειμένου αναλύονται οι μορφές των ηρώων του, ασκείται κριτική στις αποφάσεις και τις ενέργειές τους και γίνεται προσπάθεια αιτιολόγησης των αποφάσεων και της στάσης των προσώπων του έργου.

Η τελική φάση είναι αυτή *μετά την ανάγνωση*. Στη φάση αυτή οι φοιτητές παράγουν τον δικό τους λόγο με θέματα της διδακτικής ενότητας με την οποία ασχολήθηκαν. Έτσι μπορούν και οι δυο πλευρές να κατανοήσουν τι νέο έμαθαν από τη μελέτη τους για την εποχή που διαπραγματεύεται το έργο και πώς αισθάνονται για όλα αυτά που έμαθαν. Η παραγωγή του γραπτού λόγου γίνεται κατά κύριο λόγο στη μητρική γλώσσα (ελληνικά), διότι υπάρχουν αρκετές αδυναμίες σύνταξης σύνθετων κειμένων στη σερβική γλώσσα. Ωστόσο, ενθαρρύνουμε τους φοιτητές να προχωρήσουν στην παρουσίαση έστω και μικρών κειμένων στη σερβική γλώσσα που αφορούν κυρίως τα βιογραφικά στοιχεία των συγγραφέων και την περίληψη των κειμένων που διδάχθηκαν.

Διδακτικό σενάριο

Τίτλος μαθήματος: «Σερβική λογοτεχνία και πολιτισμός 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα»

Είδος διδακτικής πρακτικής: project, ομαδοσυνεργατική διδασκαλία

Διάρκεια: 42 διδακτικές ώρες (ένα εξάμηνο)

Η θεματική ενότητα η οποία επιλέγουμε είναι ευρύτατη τόσο από άποψη χρονική, όσο και από άποψη εκπροσώπησης συγγραφέων και κειμένων. Στόχος αρχικά είναι να παρουσιάσουμε στους φοιτητές το πολιτιστικό και λογοτεχνικό περιβάλλον στο οποίο αναπτύχθηκε το κίνημα του ρεαλισμού. Στο πλαίσιο αυτό, παρουσιάζουμε τους συγγραφείς εκείνους τα έργα των οποίων δεν είναι αμιγώς ρεαλιστικά, αλλά έχουν και στοιχεία του ρομαντισμού. Οι συγγραφείς αυτοί, κυρίως οι Γιάκοβ Ιγνιάτοβιτς (Jakov Ignjatović, 1822-1889) και Στέφαν Μίτροβ Λιούμπισα (Stefan Mitrov Ljubiša, 1824-1878), εμφανίστηκαν ήδη από τη δεκαετία του 1860. Γίνεται ακόμη αναφορά στον τρίτο εκπρόσωπο του κινήματος αυτού, τον Σβέτοζαρ Μάρκοβιτς (Svetozar Marković, 1846-1875), ο οποίος προήλθε από τον σοσιαλιστικό

χώρο. Μέσα από το έργο του παρουσιάζουμε τις βασικές αρχές του ρεαλισμού στη Σερβία, καθώς ο ίδιος ήταν ο συγγραφέας του σχετικού μανιφέστου¹⁵.

Στη συνέχεια της ίδιας ενότητας παρουσιάζουμε τους κυριότερους εκφραστές του σερβικού ρεαλισμού. Αναφερόμαστε στο κωμικό-σατιρικό αφήγημα του Μίλοβαν Γκλίσιτς (Milovan Glišić, 1847-1908), στις ειδυλλιακές ιστορίες και μυθιστορήματα από τη ζωή και την ιστορία του έθνους του Λάζα Λαζάρεβιτς (Laza Lazarević, 1851-1891), στα ψυχογραφικά έργα του Γιάνκο Βεσελίνοβιτς (Janko Veselinović, 1862-1905) και στα σατυρικά και ρεαλιστικά έργα του Στέφαν Σρέματς (Stevan Sremac, 1855-1906). Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στον θεατρικό συγγραφέα Μπράνισλαβ Νούσιτς (Branislav Nušić, 1864-1938). Ο Νούσιτς ήταν βλάχικης καταγωγής από την Κλεισούρα της Καστοριάς. Άσκησε έντονη κριτική στην κοινωνία χωρίς να χάσει το προσωπικό του στυλ και το χιούμορ του¹⁶.

Στην ενότητα αυτή δίδουμε σε αδρές γραμμές το βασικό πλαίσιο εντός του οποίου κινήθηκαν οι αναζητήσεις και οι προβληματισμοί του ρεαλισμού. Επισημαίνουμε ιδιαίτερα τα δύο βασικά πεζογραφικά είδη στα οποία κυριαρχούν το άτομο και η κοινωνία αφορούν μυθιστορήματα *κοινωνικού* και *ιστορικού* προβληματισμού χωρίς ωραιοποιήσεις, υπερβολές και εξιδανικεύσεις. Μέσα από τα έργα των ρεαλιστών γίνεται αναφορά στην ευμάρεια της αστικής κοινωνίας και στην εξαθλίωση των φτωχότερων στρωμάτων των πόλεων, στην κατάρρευση των παραδοσιακών δομών της σερβικής κοινωνίας και στη ραγδαία μεταβολή των ηθικών αξιών. Διαπιστώνεται ότι η σχέση ατόμου και κοινωνίας σε διάφορες κοινωνικές περιστάσεις ήταν πολύπλοκη και όχι γραμμική· άλλοτε το άτομο βρίσκεται ομαλά ενταγμένο στην κοινωνία, ευημερεί, άλλοτε το άτομο λόγω της φυλής, του φύλου, της κοινωνικής του καταγωγής βρίσκεται σε υποδεέστερη θέση (γενικότερα οι ταξικές σχέσεις επηρεάζουν έντονα τη ζωή των ηρώων) και αντιμετωπίζει προβλήματα στο περιβάλλον εργασίας τους. Συχνά η φτώχεια, η ανέχεια, η ανυπαρξία πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων ανάγεται σε ύψιστο αγωνιστικό δικαίωμα. Άλλες φορές το άτομο έχει έναν έντονο πολιτικό προβληματισμό, είναι ενταγμένο στην πολιτική ζωή του τόπου, άλλοτε ανήκει σε περιθωριακές ομάδες ή είναι εντελώς απομονωμένο.

Η σχέση αυτή αποτυπώνεται στον κύριο όγκο του σερβικού *κοινωνικού μυθιστορήματος*. Το κοινωνικό μυθιστόρημα είναι έργο μυθοπλασίας στο οποίο επικρατεί κάποιο κοινωνικό πρόβλημα, σχετικά με το φύλο, τη φυλή, την κοινωνική τάξη και αναδεικνύει τις σχέσεις του ατόμου καθώς και τις κοινωνικές συνθήκες στις οποίες αυτό ζει. Εξίσου σημαντικός στη διδασκαλία είναι και ο ρόλος του *ιστορικού μυθιστορήματος*. Οι ρεαλιστές ασχολήθηκαν εκτενώς με τις διάφορες πτυχές της ιστορίας του σερβικού έθνους και ανάπλασαν στα έργα τους διάφορες ιστορικές προσωπικότητες της Σερβίας. Τα έργα αυτά αποδείχθηκαν ιδιαίτερα δημοφιλή στη Σερβία και αύξησαν το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού για την ιστορία της χώρας.

Αυτή η προαναφερόμενη φάση διδασκαλίας γίνεται αναγκαστικά *εξ καθέδρας*. Ωστόσο, τα *κοινωνικά*, καθώς και τα *ιστορικά* μυθιστορήματα, εντείνουν το ενδιαφέρον των φοιτητών καθώς αυτοί προέρχονται από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα. Εξάλλου, οι οικίες από τις περιγραφές των κειμένων σκηνές τροφοδοτούν

¹⁵ Jovan Skerlić, *Istorija nove srpske knjižvnosti* [Ιστορία της νέας σερβικής λογοτεχνίας], (Rad, Βελιγράδι 1953), σ. 335-356· Deretić, *Istorija srpske knjižvnosti*, 773-810. Βλ. ακόμη Andrew Baruch Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, (Stanford University Press, Stanford 1998), σ. 19-66.

¹⁶ Predrag Palavestra, *Istorija moderne srpske knjižvnosti* [Ιστορία της σύγχρονης σερβικής λογοτεχνίας], (Kultura, Βελιγράδι 1986), σ. 412-463· Deretić, *Istorija srpske knjižvnosti*, 773-810

μια σειρά από συζητήσεις στη τάξη, με παραπομπές στην ελληνική πραγματικότητα. Ουσιαστικά, μέσα από τη συνομιλία στην τάξη στόχο έχουμε οι φοιτητές να διεισδύσουν στη σχέση του ατόμου με την κοινωνία και να αντιληφθούν τη σημασία των κοινωνικών αγώνων και τον τρόπο με τον οποίο αυτοί αναπλάθονται από τη λογοτεχνία. Επίσης, να γίνουν κοινωνοί της σημαντικότητας της λογοτεχνίας, κυρίως στις ιστορικές στιγμές ενός έθνους και να αντιληφθούν τη διαχρονικότητα των συγγραφέων και των κειμένων. Η ενότητα αυτή κλείνει με παρουσίαση φωτογραφικού υλικού για τη σερβική κοινωνία στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέσα από power point που συνοδεύουμε με μουσική επένδυση της εποχής¹⁷.

Η επόμενη φάση της ανάγνωσης, που είναι και η κύρια, διαρκεί τριάντα (30) διδακτικές ώρες. Στη διάρκεια της φάσης αυτής οι φοιτητές χωρίζονται σε ομάδες. Ο χωρισμός μπορεί να γίνει με διάφορους τρόπους, είτε κατά συγγραφέα, είτε κατά περιόδους, είτε κατά θέμα. Εφοδιάζουμε τις ομάδες με διάφορα κείμενα ρεαλιστών συγγραφέων προκειμένου να τα μελετήσουν εντός τάξης. Επανερχόμενοι συζητούμε τα διάφορα μεταφραστικά προβλήματα που ανέκυψαν. Στη συνέχεια προβάλλουμε στην τάξη αποσπάσματα από διάφορες ταινίες. Η πρώτη σχετίζεται με τις αρχές του ρεαλισμού στη Σερβία. Καθώς ο Σβέτοζαρ Μάρκοβιτς ήταν ο εκφραστής της ιδεολογίας του συγκεκριμένου ρεύματος, επιλέγουμε διάφορα αποσπάσματα από την ομώνυμη τηλεοπτική σειρά¹⁸. Μέσα από την ταινία και τους σχολιασμούς που γίνονται οι φοιτητές λαμβάνουν πληροφορίες σχετικά με την περίοδο 1870 έως 1872, τα χρόνια δηλαδή που ο Μάρκοβιτς πέρασε στο Βελιγράδι. Η κοινωνική κρίση, η νωθρότητα της ποιητικής παραγωγής είναι τα κύρια σημεία που εξετάζονται μέσα από τα αποσπάσματα των κειμένων του. Η ανάγνωση πλαισιώνεται από τα ιστορικά στοιχεία της εποχής.

Ιδιαίτερα χρήσιμη στη διδασκαλία αποδείχθηκε η προβολή αποσπασμάτων από το έργο του Νούσιτς, «Η κυρία Υπουργού»¹⁹. Πριν από την προβολή έχουμε φροντίσει να εφοδιάσουμε τους φοιτητές με το σερβικό κείμενο ώστε να μπορούν με περισσότερη ευκολία να παρακολουθούν τους σχετικούς διαλόγους. Το ιδιαίτερα χουμοριστικό ύφος και η αμεσότητα του λόγου του Νούσιτς, αλλά και οι έντονοι χαρακτήρες, οι κόλακες που περιβάλλουν την «κυρία Υπουργού», τα σκάνδαλα στον υπουργικό περίγυρο δημιουργούν ένα ευχάριστο περιβάλλον στην τάξη και συμβάλλουν στην καλύτερη ανταπόκριση των φοιτητών²⁰. Ένα εξίσου ενδιαφέρον κείμενο είναι «ο κυρ Γεράσης» του Σρέματς. Το κείμενο έχει ήδη χρησιμοποιηθεί ως ιστορική πηγή για τους Κουτσόβλαχους του Βελιγραδίου²¹. Για τις ανάγκες του μαθήματος έχουμε ήδη αποδώσει στα ελληνικά το συγκεκριμένο κείμενο του Σρέματς. Οι φοιτητές της ομάδας αυτής ασχολούνται με τη ζωή των τελευταίων Ελλήνων στο Βελιγράδι. Καταγράφουν τη νέα τάξη πραγμάτων στην εποχή του ήρωα, καθώς και τις κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατά το τέλος του

¹⁷ Βλ. ενδεικτικά, <http://www.staribeograd.com/galerija/main.php>.

¹⁸ <http://www.rts.rs/page/tv/sr/story/22/RTS+Satelit/1268658/Ciklus+-+dramska+serija%3A+Svetozar+Markovi%C4%87+-+Radenik,+igrani+program.html>

¹⁹ Η ταινία είναι διαθέσιμη στο διαδίκτυο, <http://www.youtube.com/watch?v=Zh0i8M8NyRw>. Έχει ενταχθεί στο ρεπερτόριο πολλών ελληνικών θεάτρων, Μπρανισλάβ Νούσιτς, *Η κυρία Υπουργού*, (μετάφρ. Λεωνίδα Μαρκαντωνάτος), (Γαλαξίας, Αθήνα 1970).

²⁰ Το κείμενο του Νούσιτς, καθώς και πολλά άλλα κείμενα σέρβων συγγραφέων βρίσκονται στην ιστοσελίδα <http://www.ask.rs>.

²¹ Ντούσαν Πόποβιτς, *Αρμάνοι Βλάχοι στα Βαλκάνια. Ο Cincarima*, (Ρέκος, Θεσσαλονίκη 2010).

19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Λόγω του ελληνικού ενδιαφέροντός του «ο κυρ Γεράσης» προκαλεί την ενεργητική συμμετοχή των φοιτητών στο μάθημα²².

Στην τελευταία φάση *μετά την ανάγνωση*, διάρκειας εννέα (9) διδακτικών ωρών, οι φοιτητές καλούνται να παράξουν κείμενο στη σερβική γλώσσα. Η ομάδα προχωρά σε έρευνα για τη ζωή και το έργο του συγγραφέα. Στη συνέχεια προχωρά στη σύνταξη κειμένου με βιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα που έχει επιλέξει. Περιγράφει ακόμη τους ήρωες των έργων του και αναλύει τις εσωτερικές συγκρούσεις των χαρακτήρων, τα συνειδησιακά διλήμματα, την καταπίεση που υφίστανται από τις αυταρχικές εξουσίες, τις μεταξύ τους σχέσεις και τους εντάσσει στο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο της εποχής τους. Στη φάση αυτή οι δυσκολίες που έχουν να αντιμετωπίσουν είναι η περιορισμένη βιβλιογραφία στα ελληνικά ή τα αγγλικά²³. Ενθαρρύνουμε ωστόσο τους φοιτητές να κάνουν χρήση της σερβικής βιβλιογραφίας. Το διαδίκτυο αποδεικνύεται χρήσιμος σύμμαχος στην προσπάθεια αυτή²⁴.

Συμπερασματικά, θεωρούμε ότι η διδασκαλία των λογοτεχνικών κειμένων μπορεί να συμβάλλει στην κατάκτηση του λεξιλογίου από τους φοιτητές και να τους βοηθήσει στην απόκτηση μιας βασικής δεξιότητας, όπως είναι η γνώση της σερβικής γλώσσας, αλλά και των άλλων εκδοχών της (κροατικής, βοσνιακικής, μαυροβουνιώτικης). Η λογοτεχνία μπορεί να δώσει στους φοιτητές περισσότερη ευχέρεια στη χρήση της γλώσσας και στην περαιτέρω δημιουργική χρήση της. Ιδιαίτερα επίσης χρήσιμη είναι και η γνώση των διαφόρων χαρακτήρων της σερβικής κοινωνίας, η οποία βοηθά στη δόμηση μιας σχέσης φιλοξενίας του Άλλου. Τέλος, η γνώση της ιστορικής εξέλιξης της σερβικής κοινωνίας και ο αντικατοπτρισμός της στη λογοτεχνία προσδίδει σημαντικά εφόδια στους φοιτητές του Τμήματος Βαλκανικών Σπουδών.

Βιβλιογραφία

Αθανασοπούλου Αφροδίτη, «Ιχνηλατώντας το πεδίο της Λογοτεχνίας. Παρατηρήσεις για τη θεωρία και τη διδακτική της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», *Ηριονα* (Δωδ/σου), 2(Νοέμβριος 2008), 32-41.

Αναγνωστοπούλου Μαρία, *Η ομαδική διδασκαλία στην εκπαίδευση: μια θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση*, (Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001)

Καγιαλής Τάκης, «Οι λογοτεχνικές σπουδές στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση: Ιδιαιτερότητες, μέθοδοι, υλικά», στο: Α. Λιοναράκης, (επιμ.), *3ο Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση: Παιδαγωγικές και τεχνολογικές εφαρμογές*, (Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και Ελληνικό Δίκτυο Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης, Πάτρα, 11-13 Νοεμβρίου 2005, Πρακτικά Εισηγήσεων), τ. Β', σ. 481-497.

²² Σταυρούλα Μαυρογένη, «Η εικόνα των Ελλήνων στο έργο του Στέφαν Σρέματς *Ο Κυρ Γεράσης*», *Δρώμενα και γράμματα σλαβικού πολιτισμού*, (Σχολή Βαλκανικών Γλωσσών και Ρωσικής ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 2008), σ. 45-56.

²³ Δεν υπάρχει προς το παρόν ιστορία της σερβικής λογοτεχνίας στα ελληνικά. Χρήσιμη όμως είναι η ιστορία του σερβικού πολιτισμού στην αγγλική γλώσσα Pavle Ivić (επιμ.), *History of Serbian Culture*, Prorthill Publishers, Edware 1995), αποσπάσματα του οποίου βρίσκονται στην ιστοσελίδα http://www.rastko.rs/isk/index_e.html.

²⁴ Στην ιστοσελίδα http://www.rastko.rs/isk/index_e.html υπάρχει η επιτομή της ιστορίας της σερβικής λογοτεχνίας του Ντέρετιτς, Jovan Deretić, *Kratka Istorija srpske književnosti* [Επιτομή της ιστορίας σερβικής λογοτεχνίας], (BIGZ, Βελιγράδι 1990). Επίσης, στην ιστοσελίδα <http://www.ask.rs> βρίσκεται το έργο του Σκέρλιτς, Skerlić, *Istorija nove srpske književnosti*.

- Κατσόβσκα-Μαλιγκούδη Γιάννα, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων*, (Gutemberg, Αθήνα 2004)
- Κοπά Μαριαλένα, *Η συγκρότηση των κρατών στα Βαλκάνια (19^{ος} αιώνας). Τρεις και μια περιπτώσεις*, (Λιβάνης, Αθήνα 2002)
- Μακρής Γιώργος, «Έρευνα για την αξιολόγηση των προοπτικών ένταξης στην αγορά εργασίας πτυχιούχων του τμήματος Βαλκανικών Σπουδών», στο: <http://www.uowm.gr/balkan/ereuna-agogas.htm>, προσπελάστηκε στις 27 Νοεμβρίου 2009
- Μαυρογένη Σταυρούλα, «Δυνατότητες, κίνητρα και αξιολόγηση της διδασκαλίας της σερβικής γλώσσας στο Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών Φλώρινας του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας», στο: Themistokles Gogas and Periklis Tagkas (eds), *Foreign Language Teaching in Tertiary Education III: Current Trends*, (εκδ. Διώνικος, Αθήνα, 2011), p. 130-142.
- Μαυρογένη Σταυρούλα, «Η εικόνα των Ελλήνων στο έργο του Στέφαν Σρέματς *Ο Κυρ Γεράσης*», *Δρώμενα και γράμματα σλαβικού πολιτισμού*, (Σχολή Βαλκανικών Γλωσσών και Ρωσικής ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 2008), σ. 45-56.
- Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *Πρόγραμμα σπουδών για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας στην υποχρεωτική εκπαίδευση. Οδηγός για τον εκπαιδευτικό*, <http://digitalschool.minedu.gov.gr/info/newps/Γλώσσα-Λογοτεχνία/Λογοτεχνία-Οδηγός για το Δημοτικό-Γυμνάσιο.pdf>.
- Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, (Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1985)
- Πόποβιτς Ντούσαν, *Αρμάνοι Βλάχοι στα Βαλκάνια. Ο Cincarima*, (Ρέκος, Θεσσαλονίκη 2010).
- Σκοπετέα Έλλη, *Το «πρότυπο βασιλείο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, (Πολύτυπο, Αθήνα 1988)
- Baruch Wachtel Andrew, *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, (Stanford University Press, Stanford 1998)
- Bloom Harold, *Πώς και γιατί διαβάζουμε*, (μετφρ. Κ. Ταβαρτζόγλου), (εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2004).
- Deretić Jovan, *Istorija srpske književnosti* [Ιστορία σερβικής λογοτεχνίας], (Prosveta, Βελγιάδι 2004).
- Deretić Jovan, *Kratka Istorija srpske književnosti* [Επιτομή της ιστορίας σερβικής λογοτεχνίας], (BIGZ, Βελγιάδι 1990).
- Djordjević D., *Ιστορία της Σερβίας 1800-1918*, (Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001)
- Fratzen Diana, *Rethinking Foreign Language Literature: Towards an Integration of Literature and Language at All Levels*, (Heinle & Heinle, Βοστώνη 2001)
- Frey K., *Η μέθοδος project, Μια μορφή συλλογικής εργασίας στο σχολείο ως θεωρία και πράξη*, (Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986).
- Gligorović Velimir, *Srpski realisti* [Οι σέρβοι ρεαλιστές], (Prosveta, Βελγιάδι 1970)
<http://www.ask.rs>
<http://www.ask.rs>
<http://www.fil.bg.ac.rs/katedre/skjsk/programi/realizam.html>
<http://www.np.ac.rs/index.php/sr/stud-prog-filol/srp-knj-jez-oas>
http://www.rastko.rs/isk/index_e.html
http://www.rastko.rs/isk/index_e.html
<http://www.rts.rs/page/tv/sr/story/22/RTS+Satelit/1268658/Ciklus+-+dramska+serija%3A+Svetozar+Markovi%C4%87+-+Radenik,+igrani+program.html>
<http://www.staribeograd.com/galerija/main.php>.

<http://www.youtube.com/watch?v=Zh0i8M8NyRw>.

Ivić Pavle (επιμ.), *History of Serbian Culture*, Prorthill Publishers, Edware 1995)

Khatib Mohammad, Ranjbar Shokoufeh, Fat'hi Jalil, «The Role of Literature in EFL Classroom from an EIL Perspective», *Journal of Academic and Applied Studies*, vol. 2/February 2012, 12-21.

Palavestra Predrag, *Istorija moderne srpske književnosti* [Ιστορία της σύγχρονης σερβικής λογοτεχνίας], (Kultura, Βελιγράδι 1986)

Skerlić Jovan, *Istorija nove srpske književnosti* [Ιστορία της νέας σερβικής λογοτεχνίας], (Rad, Βελιγράδι 1953)

Stojanović Dubravka, *Kaldrma i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914* [Καλντερίμι και άσφαλτος. Αστικοποίηση και εξευρωπαϊσμός του Βελιγραδίου 1890-1914], (Čikoja štampa, Βελιγράδι 2008)